

نقد بهائیت متأخر

غلامرضا میناگر

www.ketab.ir

۴۰

نقد بهائیت متأخر

غلامرضا میناگر

عضو هیئت علمی دانشگاه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (ره)

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۴۰۱

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

طراح جلد: رؤیا نگاران

چاپ و صحافی: آرزوی دیدار

این اثر با حمایت «دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی»
معاونت پژوهش حوزه‌های علمیه چاپ شده است.

سرشناسه: میناگر، غلامرضا، ۱۳۴۰.

عنوان و نام پدیدآور: نقد بهائیت متأخر / غلامرضا میناگر.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۱.

مشخصات ظاهری: ۴۰۸ ص.

شابک: ۵- ۵۴۷- ۱۰۸- ۶۰۰- ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه.

فروست: دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی ۴۰.

موضوع: بهائیت‌گری.

Bahai Faith

موضوع: بهائیت‌گری -- عقاید.

Bahai Faith - Doctrines

موضوع: بهائیت‌گری -- رده‌ها.

Bahai Faith - Controversial literature

موضوع: بایبگ‌ری.

Babism

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

شناسه افزوده: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، معاونت پژوهش، دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی.

رده‌بندی کنگره: ۳۳۰ BP

رده‌بندی دیوبی: ۲۹۷/۵۶۴

شماره کتابشناسی ملی: ۹۰-۷۵۲۶۳

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است.

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهیدبهشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶، تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۲۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران، خیابان انقلاب، روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۲۴۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

www.poict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۳
مقدمه.....	۱۷
۱. تبیین و ضرورت تحقیق.....	۱۷
۲. پیشینه.....	۱۷
۳. هدف‌های تحقیق.....	۱۹
۴. روش تحقیق.....	۱۹
۵. بیان پرسش‌ها.....	۲۰
۶. فرضیه تحقیق.....	۲۰
۷. نوآوری تحقیق.....	۲۱
۸. ساختار تحقیق.....	۲۱
فصل اول: بهائیت در گذر تاریخ.....	۲۳
مبحث اول: نگاهی اجمالی به نقش استعمار در ایجاد فرقه‌های مذهبی.....	۲۷
گفتار اول: انواع استعمار.....	۲۸
۱. استعمار کلاسیک.....	۲۸
۲. استعمار نو.....	۲۸
۳. استعمار فرانو.....	۲۹
گفتار دوم: استعمار عامل فرقه‌سازی.....	۳۰
اهداف استعمار در فرقه‌سازی.....	۳۲
مبحث دوم: نقش استعمار در شکل‌گیری فرقه بهائیت.....	۳۵

- ۳۶ گفتار اول: روسیه تزاری
- ۳۸ تلاش روسیه برای حفظ جان حسینعلی نوری
- ۴۱ گفتار دوم: استعمار انگلیس
- ۴۴ گفتار سوم: استعمار آمریکا
- ۴۷ **مبحث سوم: تأثیر شیخیه بر فرقه باییت و بهائیت**
- ۴۸ گفتار اول: افکار زمینه‌ساز شکل‌گیری باییت و بهائیت
- ۴۹ ۱. دیدگاه‌های احسانی
- ۴۹ ۱-۱. ذات و کنه الهی
- ۵۰ ۱-۲. معاد جسمانی (عالم هورقلیایی)
- ۵۲ ۱-۲-۱. پاسخ به مبنای شبهه
- ۵۴ ۱-۲-۲. کالبد پیامبر و امامان در قبر
- ۵۴ ۱-۳. معراج پیامبر
- ۵۵ ۱-۴. شیخیه و مسئله امامت
- ۵۶ ۱-۵. حیات امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه
- ۵۷ نقد
- ۵۸ ۱-۶. بدعت رکن رابع
- ۵۹ ۲. دیدگاه‌های سید کاظم رشتی شاگرد احمد احسانی
- ۶۰ گفتار دوم: چگونگی تأثیر شیخیه بر باییت
- ۶۱ ۱. تأثیر بر روان مریدان
- ۶۲ ۲. مریدان شیخیه و پیروی از باب و بهاء
- ۶۲ ۳. مکتب شیخیه و ادعای باییت
- ۶۴ ۴. انحراف‌های عقیدتی شیخیه
- ۶۵ ۵. جایگاه امام در آفرینش
- ۶۶ تحلیل و داوری
- ۷۱ نتیجه‌گیری
- ۷۳ **فصل دوم: مدعیات بهائیت متأخر و نقد آن**
- ۷۷ **مبحث اول: مدعیات اعتقادی**
- ۷۸ گفتار اول: خدا

۱. تصریحات عباس افندی بر الوهیت پدر! ۸۱
۲. تصریحات مبلغان و پیروان بهاء بر خدایی او ۸۲
- گفتار دوم: نبوت ۸۳
- گفتار سوم: امامت (جانشینی و وصایت در بهائیت) ۸۵
۱. چهارمین پیشوای بهائیان، یا «ولی امرالله» کیست؟ ۸۶
۲. شک و تردید و تاریکی از آن کیست؟ ۸۷
- گفتار چهارم: قیامت ۸۸
- مبحث دوم: مدعیات حقوقی و فقهی ۹۳**
- گفتار اول: نگاه حقوقی و فقهی بهائیت در جامعه ۹۳
۱. بیت‌العدل و تناقض در ادعا ۹۵
۲. تذکر مهم بیت‌العدل به بهائیان ۹۷
- گفتار دوم: میزان رعایت حقوق زنان بهائی یا ظلم به آنان؟! ۹۸
- نتیجه‌گیری ۹۸
- مبحث سوم: مدعیات سیاسی و اجتماعی ۹۹**
- گفتار اول: اصول حاکم بر تشکیلات اداری ساخته و پرداخته عبداله‌بهاء و شوقی افندی ۹۹
- گفتار دوم: نگاه محققان درباره تشکیلات اداری ۱۰۱
- گفتار سوم: نقاب عدم مداخله در سیاست و عملکرد معکوس ۱۰۳
- گفتار چهارم: اهداف راهبردی سیاسی- اجتماعی بلندمدت بهائیت متأخر در مدت دو دهه ۱۰۴
- مبحث چهارم: مدعیات اخلاقی و تربیتی ۱۰۹**
- گفتار اول: تلاش رسانه‌ای بیت‌العدل برای تربیت کودکان و سعی در جریان‌سازی ۱۱۰
- گفتار دوم: بهائیان در رادیو و تلویزیون ایران ۱۱۱
- نتیجه‌گیری ۱۱۳
- فصل سوم: علل تطور و تجدیدنظرطلبی بهائیت متأخر ۱۱۵**
- مبحث اول: علل دینی ۱۱۹**
- گفتار اول: تحول و تطور کتاب اقدس ۱۲۰
- گفتار دوم: برتری‌طلبی بیت‌العدل ۱۲۲
- گفتار سوم: منازعه و تشکیک در پیشوایی ۱۲۴

مبحث دوم: علل تاریخی، اجتماعی و سیاسی ۱۲۷

گفتار اول: تأثیر تبعیدها و سفرها ۱۲۸

۱. تبعید به منطقه عرب‌نشین (بغداد) ۱۲۹

۲. شیفتگی عبدالبهاء به غرب؛ در اندیشه و عمل ۱۳۰

۳. تبعید به عثمانی ۱۳۱

۴. حمایت مأمورین دولت انگلستان از بهائیت ۱۳۳

۵. تشکیل سخنرانی و ملاقات در مجامع عثمانی و اروپایی ۱۳۴

۶. تشکیل سخنرانی و ملاقات عبدالبهاء در مجامع آمریکایی ۱۳۶

۷. دوازده جمله ۱۳۷

گفتار دوم: ایجاد رابطه‌های متقابل با دولت‌های استعماری (پیوند بهائیت با صهیونیسم) ۱۳۸

۱. رابطه با انگلیس ۱۴۲

۲. رابطه با آمریکا ۱۴۵

مبحث سوم: انشعاب در بهائیت متأخر ۱۴۹

گفتار اول: سلسله ولایت امرالله ۱۴۹

انشعاب سه‌گانه در بهائیت ۱۵۰

۱. گروه اول ۱۵۱

۲. گروه دوم ۱۵۱

۳. گروه سوم ۱۵۲

شیوه شکل‌گیری «سمانی‌ها» ۱۵۲

نتیجه‌گیری ۱۵۵

فصل چهارم: وجوه مشترک بهائیت کلاسیک و بهائیت متأخر ۱۵۷

مبحث اول: منابع، دیدگاه‌های کلی و روش‌های تبلیغی باب، بهاء، عبدالبهاء و

شوقی افندی ۱۶۱

گفتار اول: منابع و آثار و دیدگاه‌های کلی و مشترک باب، بهاء، عبدالبهاء و شوقی افندی .. ۱۶۱

دیدگاه‌های مشترک و کلی ایدئولوژی بهائیت (بهاء، عبدالبهاء، شوقی افندی) ۱۶۴

گفتار دوم: تفسیر روش‌های جذب و تبلیغ علی محمد شیرازی، حسینعلی نوری،

عبدالبهاء و شوقی ربانی ۱۶۸

شیوه‌های نشر نجات‌الله ۱۷۲

گفتار سوم: بررسی ویژگی‌های تعالیم و آموزه‌ها.....	۱۷۶
مبحث دوم: مبانی و مسائل و آموزه‌های اعتقادی مشترکات بهائیت کلاسیک و متأخر.....	۱۸۱
گفتار اول: اثبات مبانی و ادله.....	۱۸۲
۱. وحدت ذات الهی.....	۱۸۲
۲. بررسی مبانی وحدت عالم انسانی.....	۱۸۵
۳. مبانی وحدت اساس ادیان.....	۱۹۲
تحلیل و بررسی.....	۱۹۴
گفتار دوم: ادله مشترک (ادله عقلی و نقلی) بر پیامبری باب و بهاء.....	۱۹۶
۱. تجدید شریعت! (دلیل عقلی).....	۱۹۷
تحلیل و بررسی.....	۱۹۷
۲. اُمّی بودن باب و بهاء (دلیل عقلی).....	۲۰۲
تحلیل و بررسی.....	۲۰۳
۱. اُمّی نبودن باب.....	۲۰۳
۲. اُمّی نبودن بهاء.....	۲۰۴
۳. دلیل استقامت و شهرت (دلیل عقلی).....	۲۰۵
۴. دلیل تقریر و نفوذ.....	۲۰۶
تحلیل و بررسی.....	۲۰۷
۵. ادله نقلی.....	۲۱۳
۱-۵. کیفیت استدلال گلپایگانی.....	۲۱۴
۲-۵. پاسخ استدلال.....	۲۱۴
۳-۵. استدلال به احکام باب و عدد نوزده.....	۲۱۷
۴-۵. استدلال به روایات تحریف شده (دلالت بر کتاب، سنت و دعوت جدید؛ تطبیق استحسانی گلپایگانی).....	۲۱۹
۵-۵. تحلیل و بررسی.....	۲۱۹
گفتار سوم: آموزه‌های اعتقادی (خدا و...).....	۲۲۰
۱. خدا.....	۲۲۰
تحلیل و بررسی.....	۲۲۳

۲۲۵	۲. نبوت
۲۲۷	۲-۱. ادعاهای پیامبران دروغین «باب» و «بیان»
۲۲۹	۲-۲. دلایل نفی خاتمیت
۲۳۰	۲-۳. بررسی ادله نفی خاتمیت
۲۳۷	۲-۴. واژه «نبی» و «رسول»
۲۳۸	۳. امامت
۲۴۱	۴. انحصارگرایی (ترک انواع تعصبات)
۲۴۵	تحلیل و بررسی
۲۴۷	۵. تحزی حقیقت یا حقیقت جویی
۲۴۹	تحلیل و بررسی
۲۵۱	۱. نقض عملکرد به اصل یا اصول مقبول
۲۵۲	۲. نقض مبادی و تشکیلات بهائیت!
۲۵۴	۳. عضویت بیست العدل و دارالتبلیغ بین المللی
۲۵۶	جمع بندی
۲۵۷	۶. جهان محتاج فیوضات روح القدس و نفات آن
۲۵۸	تحلیل و بررسی
۲۵۹	۷. مطابقت دین با علم و عقل
۲۶۰	تحلیل و بررسی
۲۶۲	نقض گفته‌ها در آثار بهائیت
۲۶۵	گفتار چهارم: آموزه‌های حقوقی و فقهی (تساوی حقوق زن و مرد و...)
۲۶۷	تشکیل دادگاه کبرای بین المللی
۲۶۸	تحلیل و بررسی
۲۷۰	گفتار پنجم: آموزه‌های سیاسی (صلح عمومی ...) و اقتصادی
۲۷۵	تعدیل و رفع مشکلات اقتصادی
۲۷۸	گفتار ششم: آموزه‌های اخلاقی و تربیتی (تعلیم و تربیت اجباری و عمومی)
۲۷۹	تحلیل و بررسی
۲۸۳	نتیجه گیری

- فصل پنجم: وجوه متمایز بهائیت کلاسیک و بهائیت متأخر ۲۸۵
- مبحث اول: مبانی و منابع تمایزها و مختصات بهائیت متأخر ۲۸۹
- گفتار اول: مختصات منابع و دیدگاه‌های کلی بهائیت متأخر (عبدالبهاء و...) ۲۹۰
- گفتار دوم: روش‌های راهبردی تبلیغی جدید و متمایز ۲۹۴
- تبلیغ نقشه صلح جهانی در خدمت نظام سلطه ۲۹۸
- مبحث دوم: مبانی و مسائل اعتقادی تمایزات در بهائیت متأخر (آموزه‌های اعتقادی، فقهی، حقوقی، اخلاقی و...) ۳۰۳
- گفتار اول: آموزه‌های عمومی و جهان‌پسند (آموزه‌های فقهی و حقوقی) ۳۰۴
- گفتار دوم: آموزه‌های عمومی و جهان‌پسند (آموزه‌های اخلاقی و تربیتی) ۳۰۵
- نتیجه‌گیری ۳۰۹
- فصل ششم: استراتژی بهائیت متأخر در تبلیغ و گسترش و بازبانی خود ۳۱۱
- مبحث اول: استراتژی دینی ۳۱۵
- گفتار اول: تقلیل یا حذف احکام فقهی ۳۱۵
- گفتار دوم: پلورالیسم دینی و اجتماعی و جهان‌وطنی ۳۱۷
۱. مبانی نظری فراماسونری: مبانی بهائیت ۳۱۸
۲. ارزیابی فعالیت‌های عبدالبهاء ۳۲۰
- گفتار سوم: رویکرد اسلام‌گریزی آموزه‌ها ۳۲۳
- گفتار چهارم: جایگزینی استدلال‌های جدید فرادینی ۳۲۴
- نامشروع‌شمردن بیت‌العدل از سوی بهائیان ارتدکس ۳۲۷
- مبحث دوم: استراتژی سیاسی ۳۳۱
- گفتار اول: نزدیکی به قطب حکومت‌ها و ثروتمندان و جهان‌خواران ۳۳۱
۱. حمایت روس‌ها از «حزب بهائیت» ۳۳۲
۲. بهائیت و انگلیس ۳۳۳
۳. بهائیت و آمریکا ۳۳۴
۴. موطن قوانین بهائیان متأخر در حیفا و عکا ۳۳۵
- گفتار دوم: نزدیک‌شدن مافیای بهائیت به قدرت شاه و دربار ایران ۳۳۷
- تقرب به قدرت فرح پهلوی ۳۴۲
- نتیجه‌گیری ۳۴۵

۳۴۷	نتیجه‌گیری کتاب
۳۵۰	اهداف و نقشه‌های کلی بهائیت در مبارزه با اسلام
۳۵۵	منابع
۳۶۲	منابع اختصاصی بایبان و بهائیان
۳۶۸	مقالات
۳۷۰	منابع انگلیسی بهائیت
۳۷۳	فهرست آیات
۳۷۷	فهرست روایات
۳۷۹	فهرست اشعار
۳۸۱	نمایه
۳۹۵	نمایه موضوعی

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب اسلامی ایران، بار دیگر تعالیم متعالی و مرفعی اسلام، به عنوان معارف نجات‌بخش، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر گردید. تجدید حیات اسلام، از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان شد، از دیگر سو باعث نمایان شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکتب‌های بشرساخته و نظام‌های مبتنی بر آنها در میان دیگر ملل گشت.

بایستگی بسط تحقیق و مطالعه متقن و منسجم، نظریه‌پردازی و نوآوری در زمینه مبانی معارف دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت عالمانه و روزآمد به حوادث و واقعه فکری به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز رهایی‌بخش و نیز لزوم آسیب‌شناسی فرهنگ ملی، دفاع درست و دقیق از دین و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی آن و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی - پژوهشی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود. به اقتضای ضرورت‌های پیشگفته، حسب الامر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش و تدبیر آیت‌الله علی‌اکبر رشاد، «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان نهادی علمی - فکری، دانشگاهی - حوزوی، در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

اهداف پژوهشگاه، مشتمل بر موارد زیر است:

۱. نظریه‌پردازی و نوآوری علمی در جهت توسعه و تعمیق معرفت دینی، و

نیز بسط مطالعات راهبردی و کاربردی گره‌گشا در قلمرو حکمت و اندیشه دینی، فرهنگ، معارف و علوم انسانی اسلامی؛

۲. تعمیق و تحکیم بنیادهای معرفتی گفتمان فکری انقلاب اسلامی و رفع نیازمندی‌های نظری جمهوری اسلامی در زمینه نظامات اجتماعی و رفتاری اسلام و ارائه الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت؛

۳. بازشناسی، نقادی، بازپیرایی و بازارائه موارث معرفتی بازمانده از سلف صالح، در حوزه دین‌پژوهی، فرهنگ و اندیشه دینی و نظامات اسلامی؛

۴. مطالعه مقایسه‌ای (تطبیقی) و نقد فعال، مبتکرانه و روشمند مکاتب و نظریه‌های معارض و رقیب در قلمرو حکمت و اندیشه دینی، فرهنگ و علوم انسانی اسلامی؛

۵. دفاع علمی از حکمت و معرفت دینی و فرهنگ و اندیشه اسلامی؛

۶. بازآرایی و ارائه شایسته و اثربخش مبانی و معارف وحیانی و تعالیم اهل بیت علیهم‌السلام، ناظر به نظرها و نیازهای نوپدید؛

۷. تربیت صاحب‌نظران متعهد و متمحصص، کل‌آ و زمان‌آگاه، در زمینه‌های مندرج در بندهای فوق.

پژوهشگاه دارای شخصیت حقوقی مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی است که اکنون در قالب چهار پژوهشکده «حکمت و دین‌پژوهی»، «نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی»، «دانشنامه‌نگاری دینی» و چند مؤسسه وابسته از جمله مرکز مطالعات پیشرفت و تمدن، مرکز مطالعات فضای مجازی، مؤسسه پیوست‌نگاری فرهنگی افق، مرکز رشد و نوآوری علوم انسانی اسلامی و کانون اندیشه جوان، برای تحقق اهداف مذکور در اساسنامه مصوب خود، فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی که مشتمل بر هفت گروه علمی با عنوان‌های «معرفت‌شناسی»، «قرآن‌پژوهی»، «تخصصی علوم انسانی قرآنی»، «فلسفه»، «کلام»، «عرفان» و «منطق فهم دین» است، در جهت تحقق اهداف زیر فعالیت می‌نماید:

۱. بازپژوهی و بازپیرایی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛
۲. تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمق و پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
۴. پاسخ به شبهات القایی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛
۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی.

گروه علمی کلام از جمله گروه‌های پژوهشکده «حکمت و دین‌پژوهی» است و در سال ۱۳۷۵ شکل گرفت که در حوزه‌های فلسفه علم کلام با محوریت ترابط، کلام شیعی، فلسفه کلام با محوریت تطور، امامت و ولایت، دین‌شناسی علمی، کلام سلفی، کلام تطبیقی انتقادی (مطالعات مقارنه‌ای/ کلام اسلامی و الهیات ادیان)، به فعالیت علمی اشتغال دارند و با اهداف و برنامه‌های کلی زیر تشکیل شده است:

۱. بازپژوهی کلام اسلامی و بازنگری تحلیل آثار و آرای متکلمان بزرگ مسلمان.
۲. تبیین و تسبیق عقاید اسلامی به زبان زمان.
۳. اهتمام در جهت تعمیق و ایجاد پویایی و بالندگی در کلام و دین‌پژوهی اسلامی با توجه به نظرها و نیازهای جدید.
۴. پاسخگویی به شبهات القایی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی.
۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌های معارض.

نگاهی گذرا بر آثار نویسنده نشان می‌دهد زمینه‌های مطالعاتی ایشان گستره متنوعی را در برمی‌گیرد؛ لیکن پرداختن به مباحث فلسفی و کلامی نقطه ثقل تحقیقات وی را تشکیل می‌دهد. ایشان افزون بر آثار متعدد علمی مانند: «روش‌شناسی صدرالمতألهین»، «آشنایی خواجه نصیرالدین طوسی»، «نیاز بشر به دین» و ... را در این حوزه منتشر کرده‌اند.

یکی از حوزه‌های معرفتی مورد اهتمام خاص در پژوهشگاه، خاصه در گروه‌های پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نشان‌دادن «اصالت معرفت

و حیانی» است که از جمله مباحث حوزه علم کلام می‌باشد؛ بدیهی است ورود به این گونه مباحث از گام‌های اساسی تولید علوم انسانی اسلامی به شمار می‌آید.

پژوهش حاضر با عنوان «نقد بهائیت متأخر»، در زمینه دستیابی به علوم انسانی اسلامی یاری‌گر دانشمندان رشته‌های مختلف علوم انسانی خواهد بود. ایشان در این اثر ضمن طرح مباحث ناظر به مباحث کلامی و دین‌گرای بهائیت به‌طور کلی و بهائیت به‌طور اخص، تلاش می‌کند نشان دهد ضمن ابطال استدلال‌های کلامی و دین‌پژوهی - اعم از استدلال‌های برون‌دینی و درون‌دینی - این فرقه، نشان داده است که در تمامی سطوح نامبرده، بهائیت به خطا و اشتباه و در تاریکی محض سیر کرده است.

در پایان از محقق محترم جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای غلامرضا میناگر و همچنین ارزیابان محترم حجج اسلام و آقایان عزالدین رضائزاد و محمدصفر جبرئیلی و همه اعضای محترم شورای علمی گروه کلام که با سعه صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند قدردانی نموده و توفیقاتشان را از خدای سبحان خواستاریم.

در خاتمه امیدواریم خوانندگان فرهیخته این کتاب، با ارائه نظرهای ارزنده خود، ضمن کمک به تکمیل این تحقیق ارزشمند، ما را در ارائه آثار برتر دیگر یاری فرمایند.

گروه کلام

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی